

KOVÁCS SÁNDOR

KÉTSZÁZ ÉVE SZÜLETETT JOHN PAGET,
ERDÉLY MAGYAR HONPOLGÁRA

Borbély István irodalomtörténész egyik 1926-ban kelt tanulmányában az unitárius egyháztörténet-írás kegyelettéjes kötelességévé tette John Paget életrajzának megírását.¹ Több mint kilencven év telt el a jámbor óhaj megfogalmazása óta, de az unitárius Paget-monográfia még mindig nem készült el. Születése kétszázadik, főműve megjelenésének 169. évfordulóján² emlékezzünk arra, *akinek hazája lett Magyarország*.³ Jósika Miklós 1844-ben *Az élet útjai*, Jókai Mór 1877-ben az *Egy az Isten* című regényében rajzolta meg John Paget alakját; de ki olvas manapság Jósikát és Jókait?! – tehető fel az akár jogosnak is minősíthető kérdés. Ha olvasni nincs is idő, tévézni alkalmoszerűen mégiscsak szoktunk. A magyar filmművészet szerelmeseinek hívjuk fel figyelmét arra, hogy John Paget és Wes-selényi Polixéna életéről *Polixéna szerelmei* címen Kovács András rendezésében hamarosan elkészül az a játékfilm, amelynek 57 perces dokumentumfilm-változatát 2007-ben mutatták be *Polixéna és John – Kettős portré háttérrel* címen.⁴

Magyarországon az utóbbi években is jelentek meg Pagetről szóló rövidebb-hosszabb írások, legutóbb Ambrus Lajos elevenítette fel a borász Paget János emlékét.⁵ Szűk pátriánkban 2004. július 8-án idézték fel Paget emlékét az *Új Magyar Szóban Egy angol, aki először keltette jó hírét a paprikás csirkének* címen. A kolozsvári *Szabadság* 2000. február 3-i számában *John Paget Jánosról* olvashattunk egy tárgyi tévedésektől sem mentes rövid cikket.

A román újságírók is felfigyeltek a kivételes életpályára. Legutóbb 2008 februárjában Daniel Iftene *Ardelean de Manchester* címen közölt szellemes cikket az egyik kolozsvári lapban.⁶ Az erdélyi román tudományosság képviselői

1 Borbály István, *Simén Domokos és kora*, KerMagv, LVIII., 1926, 111.

2 *Hungary and Transylvania with Remarks on their Condition Social, Political and Economical*, London, 1839. Magyarul megjelent válogatás: *Magyarország és Erdély*, Helikon kiadó é. n. [1987] Válogatta, szerkesztette, a szó- és névmagyarázatokot és a tanulmányt írta Maller Sándor. Fordította Rakovszky Zsuzsa

3 Török Tamás ezen a címen írt rövid ismertetőt 1987-ben a Maller Sándor gondozásában megjelent fordításról. Lásd. *Unitárius Élet*, 1987, július-október, 4-5. sz. 9.

4 Váczy András: „*A falak néha távolabb, néha közelebb voltak.*” (beszélgetés Kovács András filmrendezővel). *Árgus*, 2004/10 (október).

5 Ambrus Lajos, *Paget Magyar Nemzet* 2005. július 30. és 2005. szeptember 10. Pagetről, a borászról lásd még: Ambrus Lajos, *Az én szőlőhegyem*, B. K. L. Kiadó, Szombathely, 2005.

6 Lásd: *Foaia Transilvană* 2008. február 7.

már évtizedekkel ezelőtt ízelítőt adtak Paget művéből, könyvének különösképpen az itt lakó románok bemutatását tárgyaló fejezeteiből fordítottak le néhány részletet.⁷

E rövid kitekintő után térjünk vissza a 19. század kolozsvári polgáraihoz, hiszen ők voltak azok, akik az English Conversation Clubban 1892 után is kegyelettel ápolták az örökös tag és pártfogó John Paget emlékét. Nem véletlen, hogy első életrajzírója, a kolozsvári Angol Klub elnöke, Kovács János az unitárius kollégium igazgató-tanára volt.⁸ *In memoriam John Paget* című emlékbeszédét 1893. február 23-án olvasta fel a kolozsvári Angol Társalgó Körben.⁹ De nemcsak felolvasások és könyvek porosodó lapjai, hanem két emléktábla is – az egyik Balatonfüreden, a másik Thorpe Satchville-ben – hirdeti: él még az angol-magyar patrióta tisztelői emlékezetében.¹⁰ Az Unitárius Egyház kissé lemaradt a tiszteletadásban, pedig Kovács János révén egykor első volt a Paget név megörökítői sorában, de – mint oly sokszor a történelem során – a pénztelenség és kényszerű takarékoság szárnyát szegte. 1901-ben készült el a kolozsvári unitárius kollégium új épülete, ennek dísztermében szerettek volna Paget Jánosnak dom-

7 A fontosabb román bibliográfiák közül Pagetre vonatkozóan lásd: NICOLAE Iorga, *Istoria românilor prin cãlãtori*, București, 1929, vol. IV, 163-165.; *Cãlãtori strãini despre Țãrile Române în secolul al XIX-lea*, Serie nouã vol. III (1831-1840) vol. îngrijit de Paul Cernãvodenu, Georgeta Filitti, Daniela Busã... București: Editura Academiei Române, 2006, 836-845.; Weber Peter, *România din Transilvania și Ungaria la mijlocul secolului alXIX-lea în impresiile de cãlãtorie ale lui John Paget = Anuarul Institutului de Istorie G. Bariț din Cluj-Napoca*, tom. XLIV, 2005, 51–59. Carmen Andraș, *România și imaginile ei în literatura de cãlãtorie britanicã*, Dacia, 2003, 126-129, 171-173, 258-260, 326-331.

8 Kovács János, *Paget János Esq. életirata*, KerMagv, 1893, 90-103.

9 *In Memoriam John Paget Esq.*, Kolozsvár, 1893. (An Oration in Memory of the Late John Paget Esq. Honorary Member of the „Kolozsvár English Conversation Club”, delivered by prof. John Kovács, president, at the Anniversary Held on the 23-d of February 1893 in Kolozsvár)

10 A Thorpe Satchville-i emléktábla Német Kálmán szobrász, keramikus alkotása, és a Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal ajándékként került a Thope Satchville-i templom falára. Az emléktáblát Halász András, Magyarország londoni kultúrattaséja, Burhop professzor, a Brit-Magyar Baráti Társaság elnöke és Zákonyi Ferenc, Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal vezetője jelenlétében leplezték le, 1969. február 23-án. lásd. Honti József, *John Paget angol orvos kapcsolata Magyarországgal* in: Orvosi Hetilap 110. évf. 1969. 28. szám. 1633.; Bebrits Anna, *Emléktábla a magyar szabadságharc angol katonájának* in: Népszabadság XXVII. évf. 46. szám. (1969. február. 25.)

A balatonfüredi szívkórház panteonjában a következő kétnyelvű márványtábla hirdeti emlékét: „To the proud memory of the patriot of both his native England and adopted Hungary. Soldier, traveller and writer of the first account in English of the festive Balatonfüred „Anna Bál. // Emlékül az utazónak, utleirónak(sic!) és katonának, aki szülőhazájában Angliában és fogadott hazájában Magyarországon egyaránt jó hazafinak bizonyult és könyvében először adott leírást a füredi Anna-bálról angol nyelven.” Az 1964. augusztus 8-án felavatott emléktáblán Paget bronz domborműve Weeber Klára szobrászművész alkotása.

borművet állíttatni. Kozma Erzsébet szobrászművész el is készült a tizenöt domborművel, amelyek ma is az unitárius kollégium imatermének díszai, Paget arcúja azonban nincs közöttük. Az egyházalapító Dávid Ferencnek és az első erdélyi fejedelemnek, János Zsigmondnak a kollégiumépület frontján kiképzett szoborfülkékben akart emléket állíttatni a vallásközösség, de a terv anyagi okokból csak terv maradt, a szobrok szerény domborművé zsugorodtak, és akaratlanul is kiszorították az angol és amerikai jótevőket az immár csak magyar pantheonból.¹¹ Sovány vigasz, hogy Paget fiának, a Garibaldi seregében is vitézkedő, de fiatalon elhunyt Paget Olivérnek életnagyságú, igen-igen megrongálódott képét őrzi még az unitárius kollégium.¹²

A 20. században Paget alakját Fest Sándor és Tonelli Sándor¹³ próbálta meg előcsalogatni a feledés homályából, de csak 1939-ben Gál István majd Balogh József írásai nyomán figyeltek fel újból a kivételes életpályára.¹⁴

John Paget János életrajzi adatai

Paget születési helyét az újabban megjelenő munkák is Thorpe Satchville-lel azonosítják – tévesen.¹⁵ Pedig az *Unitárius Közlöny* hasábjain megjelent nekrológban John Fretwell, honfitársa már 1892-ben tisztázta származási helyét.

11 „Az új kollégium homlokzatára a Magyar utca felől helyeztessen négy szobor um. a János Zsigmond, Dávid Ferenc, Brassai Sámuel és Berde Mózes szobrai. A Berde utca felőli homlokzatra helyeztessék két szobor az Augusztinovich Pál és a Suki László szobra. A díszterem belsejébe helyeztessék 15 dombormű; P. Horváth Ferenc, Szentábrahámi Mihály, Lázár István, Koncz János, Bölöni Farkas Sándor, Kriza János, Mikó Lőrinc, Ar. Székely Sándor, Körmöczi János, Daniel Elek, Ferencz József, Jakab Elek, Nagy Elek, Paget János és Kelemen Benő jeleseinkről készítendő domborművek.” Építési Jegyzőkönyv 1900. május 29.

12 A képet az édesanyja, Wesselényi Polixéna festette, Olivért ábrázolja „Garibaldi” öltözetben. Valaha a kép jobb sarkában e felirat volt olvasható: „Paget Olivér, szül. Kolozsvárt, 1841. szeptember 5-én. Tizenkilenc éves korában, a szabadság ügyéért lelkesülve, a londoni Kings College-ből Szicíliaba sietett Garibaldi lobogói alá; közvitéz lőn a magyar légióban; a voltornói csatában, mint alhadnagy, kis csapatával nyolc ágyút foglalt el az ellenségtől. Türr tábornok ott a csatatéren megölelte és azt mondta: hazája és szülői büszkék lehetnek rá. Garibaldi főhadnagynak nevezte ki. Öt hónapi szolgálat után a piemonti hadseregbe kapitánynak neveztetett, és érdemjellel díszített fel. Gyermeki kötelességérzetből lelépett fényes pályájáról, visszament a londoni egyetembe. A svájci ifjúság egy pár revolvert küldött neki ily felirattal: „a Deréknek”. Megházasodott 1861-ben; visszatért hazájába, gazda lett; egy leánya született 1862-ben. Meghalt 1863-ban október 19-én.”

13 Fest Sándor, *Angolok Magyarországon a reformkorszakban 1825-48*, Bp., Franklin Társulat é. n.

14 Gál István, *Paget, Erdély angol honpolgára*, Pásztortűz, 1939, XXV. 9, 309-402; BALOGH József, *John Paget (1808-1892)*, *The Hungarian Quarterly*, vol. 5, 1939, nr. 4, 610-632, vol. 6, 1940, nr. 1, 65-81.

15 Cs. Lingvay Klára 2006-ban közzé tett Wesselényi Polixéna *Olaszthoni és Schweizi utazás 1842* bevezető tanulmányában, Thorpe Satchville-ből származtatja Pagetet.

Paget Loughborough-ban született 1808. április 18-án. Apja jómódú csipke- és kötöttárugyáros a Joseph and Sons családi vállalkozás irányítója, anyja, Anne Paget (1789–1811) John Hunt Loughborough-i kirurgus leánya volt. Id. John Paget (1773–1833) az unitárius egyházközségben is köztisztelet övezte. Az unitarizmus iránti elkötelezettsége már akkor megmutatkozott, amikor ifjú éveiben levelet küldött kora legnagyobb tudósának, a híres Joseph Priestley (1733–1804) lelkésznek.¹⁶ A jómódban élő család 1821-ben költözött Thorpe Satchville-be, s innen származtatják – tévesen – Paget Jánost is.

Ifj. John Paget Arthur öccsével együtt Leicester-ben, Charles Berry (1783–1877)¹⁷ unitárius lelkész irányítása mellett kezdte el tanulmányait, hogy később az ugyancsak unitárius lelkész John Kenrick (1788–1877)¹⁸ felügyelete alatt folytassa a yorki Manchester College-ban. 1823 és 1826 között ugyanebben az intézetben tanult James Martineau és Robert Brook Aspland¹⁹ – mindketten fontos szerepet játszottak az erdélyi–angol unitárius kapcsolatok kialakításában. Yorki tanulmányai után Paget követte a családi hagyományt és anyai nagyapjához, illetve apai nagybátyjához, Thomas Pagethez hasonlóan orvosnak készült. 1827-ben beiratkozott a dublini Trinity College-ba, de nem itt, hanem Edinburgh-ben szerzett orvosdoktori diplomát 1831-ben a szívbetegségekről írott disszertációjával. Soha nem volt gyakorló orvos, és doktori címét sem használta, noha pályázatot nyert orvosi szakdolgozatait szakmai körökben általános elismerés övezte.

Apja halála után (1833) John Paget Arthur öccsére bízta a birtok igazgatását és 1833-tól 1837-ig az utazásnak és tanulásnak szentelte életét. Rövid párizsi tartózkodás után egy angol barátja társaságában Belgiumba ment, majd Köln, Frankfurt és Heidelberg következett. Ez utóbbi városban hosszabb időt szándékozott tölteni, de a tananyag messze elmaradt elvárásaitól, ezért az amerikai nagykövet társaságában továbbutazott Berlinig. De itt sem állt meg: Lipcse, Drezda, Salzburg, Tirol érintésével Innsbruckba érkezett. 1834 szeptemberében Münchenből azt írta öccsének, hogy olaszul tanul, és a telet Velencében tölti.²⁰ Olaszországi tartózkodása első hónapjairól nem sokat tudunk; 1835 farsangján Rómában megismerkedett jövendőbeli feleségével, báró Bánffy Lászlóné Wesselényi Polixénával, aki válságba került házassága elől menekült Itáliába. (A baronesse 1836-ban

16 David L. Wykes: *John Paget, M.D., of Transylvania (1808-1892)*, Transactions of the Unitarian Historical Society for the Years 1979-1982, XVII., 54.

17 Uo.

18 David L. Wykes, *Kenrick, John (1788-1877)*, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 [http://www.oxforddnb.com/view/article/15414]

19 Ralph Waller, *Martineau, James (1805-1900)*, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 [http://www.oxforddnb.com/view/article/18229]

R.K. Webb, *Aspland, Robert (1782-1845)*, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 [http://www.oxforddnb.com/view/article/805]

20 *Magyarország és Erdély*, 331.

vált el férjétől és Czigány Lóránt szerint ugyanez év november 15-én házasságot kötött Pagettel.²¹ Maller Sándor tanulmányában azt írja, hogy a házasságkötésre 1837-ben került sor, Rómában.) Paget 1835 júniusában barátai, William Sandford (1806–1882) újságíró és George Edward Hering (1805–1879) tájképfestő társaságában Magyarország felé vette útját, és beutazta a hajdani magyar birodalmat. A felső-magyarországi bányavárosoktól a Vaskapuig, a Balatontól Temesvárig, a pusztától Torockóig, Kolozsvártól a Székelyföldre mindent bebarangolt, jegyzeteket készített, majd tapasztalatait *Hungary and Transylvania with Remarks on their Condition Social, Political and Economical* című munkájában örökítette meg. A címlapon Dante *Isteni színjátékából* választott, megszívlelendő mottó áll: „Beata Ungheria! se non si lascia piu malmenare.” (Babits Mihály fordításában: „Óh boldog Magyarország! csak ne hagyja magát félrevezetni már!” Réti György fordításában pedig: „Ó, Te boldog Magyarország, ha nem bánt többé a kórság!”)

Teljes magyar fordítás a két kötetes műről nem készült, az 1987-ben megjelent, mindmáig legbővebb fordítás szerkesztője, Maller Sándor szerint: „mindmáig a legszebb és legalaposabb angol nyelvű munka a százötven évvel ezelőtti Magyarországról és Erdélyről. Nem véletlen, hogy jól kelt, s Londonban, a szabadságharc alatt (1849), egy évre rá új, kissé változtatott kiadásban harmadszor, s 1855-ben negyedszer is megjelent. Amerikában 1850-ben, Kossuth odaérkezését megelőzően először, legutóbb 1971-ben másodszor volt rá olvasói igény. Hírünket a világban sokak előtt ismertté tette, az akkori valóságot bármely, rólunk szóló könyvnél hívebben tükrözte. 1868-ban ennek alapján választották Pagetet a Magyar Történelmi Társaság tagjai közé.”²²

A *Hungary and Transylvania* nem szokványos útleírás, hanem alapos társadalmi, politikai, vallási, gazdasági szempontú ismertetése az országnak. Paget nemzetünknek óriási szolgálatot tett azzal, hogy közel kilencszáz oldalon keresztül bemutatta a reformkori Magyarországot, hibáival és erényeivel együtt. Könyve előszavában így vall: „Nem szeretném olvasóimat bármiben is készakarva félrevezetni. Magyarország boldogulásának ügyét őszintén a szívemen viselem, s úgy gondolom, nagyban előmozdítaná ezt, ha Nyugat-Európában, és különösen Angliában többet tudnának róla. S bár természetesen szeretném olvasóimban is felkelteni az érdeklődést Magyarország iránt, melyet magam is érzek, mégsem tartanám helyes vagy bölcs dolognak, ha elkendőznék vagy eltitkolnék bármely hibát, amelyre az országban, intézményeiben vagy lakóiban leltem.”²³ 1839-ben megjelent művét Paget feleségének ajánlotta: „Szeretetem és becsülé-

21 Czigány Lóránt, *Paget, John (1808-1892)*, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 [<http://www.oxforddnb.com/view/article/21115>]

22 *Magyarország és Erdély* 339.

23 Uo. 5

sem jeléül ajánlom e munkát annak, kinek kedvéért nekiláttam, megírásában mosolya bátorított, s most az ő kívánságára teszem közzé.”²⁴

Ki is volt az a rendkívüli asszony, akinek Paget a könyvét ajánlotta? Jékely Zoltán *A XIX. század Murányi Vénusza* című esszéjében énekelte meg Polixéna alakját.²⁵ Az erdélyi nemesasszony 1801-ben született, apja báró Wesselényi József, anyja Kendeffy Mária volt. Polixéna 1823-ban ment férjhez báró Bánffy Lászlóhoz, házasságukból egy leány, Jozefa született. Itáliai útjára férje beleegyezésével indult. Cs. Lingvay Klára szerint Bánffy abban reménykedett, hogy felesége a hosszú utazás után megtér hozzá.²⁶ A válságba jutott házasság 1836-ban válással végződött. Polixéna másodszor is férjhez ment, mintegy ezzel is igazolva Paget észrevételét a magyar és erdélyi hölgyekkel kapcsolatban: „A válás korántsem szokatlan jelenség az erdélyi protestánsok között, ha csak botrányos házasságtörés nem kerül napvilágra, a törvény is, a szokás is inkább szerencsétlenségnek, semmint szégyennek tekinti. [...] Érdekes, ritkán esik meg, hogy az elvált nők ne mennének másodszor is férjhez, s többnyire ugyanolyan jól, mint az első alkalommal.”²⁷ Paget hevesen visszautasította a kortárs angol utazóknak a magyar nőkről alkotott véleményét, és elítélte Michael Joseph Quin²⁸ elhamarkodott nyilatkozatait: „Biztosíthatom, Mr. Quin, a magyar hölgyek valamennyien jól tudnak németül, legtöbbjük franciául, sokuk még angolul és olaszul is, amellett, hogy használnak néhány olyan nyelvet, amelyeket Mr. Quin nyilván civilizálatlannak ítélné, mint például a magyart, a szlovákot és az oláhot.”²⁹

A házassága révén magyarrá lett angol Aranyosgyéresen telepedett meg. Birtoka a modern mezőgazdaság mintapéldája lett és nagyon fontos szerepet játszott a magyar szőlészet és borászat 19. századi fellendülésében. De mindezeknél talán fontosabb az, hogy Pageték aranyosgyéresi és kolozsvári háza az angol és amerikai utazók kedvelt találkozóhelye volt.

Polixéna 1841. szeptember 5-én ikerfiúkkal ajándékozta meg férjét, sajnos mindkét fiú fiatalon halt meg. Arthurt tizenkét évesen, Olivért pedig huszonkét évesen ragadta el a halál, így a Paget–Wesselényi frigy vér szerinti fiú utód nélkül maradt. Olivér második unokatestvérével, Charles Paget Ellen nevű lányával kötött házasságából egy leány, Ilona (1862–1932) született, aki Claude L. Mackenzievel kötött első házasságát felbontotta és férjhez ment gróf Teleki Lászlóhoz.

24 Uo.

25 <http://www.irodalmiakademia.hu/dia/diat/muvek/html/JEKELY/jekely00873b/jekely00873b.html>

26 Wesselényi Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás 1842*, közzéteszi, bev. tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Cs. Lingvay Klára, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár é. n. [2006] 9.

27 *Magyarország és Erdély*, 252.

28 Michael Joseph Quin, *A Steam-Voyage down the Danube. With Sketces of Hungary, Wallachia, Servia and Turkey I-II.*, London, 1835

29 *Magyarország és Erdély*, 281.

E házasságból egy fiú – Teleki Mihály, Magyarország későbbi földművelésügyi minisztere – és három lány született.

A Paget család, Edmond Arthur, John Paget testvére ágán Erdélyben is tovább élt. Arthur fia, Olivér 1877-ben Aranyosgyéresre költözött, 1881-től 1883-ig a kolozsvári unitárius gimnáziumban folytatott tanulmányokat. Kalandos, regénybe illő életpálya végén, 1927-ben halt meg Marosugrán.³⁰ Második házasságából származó leányát, Paget Erzsébet Fereginetát 2007-ben unitárius szerződés szerint temették el Radnóton. A Pagetek angliai és magyarországi oldalági leszármazottai ma is élnek.

A család emlékét az unitárius kollégiumban is hűségesen ápolták. Az angol nyelvoktatás előmozdításáért 1869. augusztus 27-én Paget Olivér emlékére alapítványt létesítettek, és 1872-től a kolozsvári kollégium mindenkori angol nyelvtanárnak és legjobb három diákjának az alapítvány kamatját szétosztották. Az 1910-es évek közepétől az alapítvány kezelését átirányították a teológia hatáskörébe. Évente írás- és szóbeli versenyvizsga alapján három pénzbeli díjat osztottak a legjobb angol tudóknak.³¹

Paget Magyarországon és Erdélyben

Paget 1835. június 20-án érkezett meg barátai, Sandford és Hering társaságában Pozsonyba, ahol javában tartott a diéta. Itt ismerkedett meg Széchenyivel és Wesselényivel is, útja során mindkettőjük birtokát felkereste – Széchenyi bemutatására egész fejezetet szentelt. Paget magyarországi és erdélyi utazásainak nyomvonalát műve alapján nem lehet pontosan megrajzolni. Dolgozatunkban elsősorban Erdélyről és az itt élő unitáriusokról alkotott véleményét igyekszünk bemutatni. Erdélyről és lakóiról a *Hungary and Transylvania* második kötetében, a kilencedik fejezettel kezdődően ír: „Milyen különös ország ez az Erdély! Az olvasó talán még a nevét sem hallotta idáig, holott néhány száz évvel ezelőtt szoros szövetség fűzte Angliához. Amikor nálunk még nem is álmodtak vallásszabadságról, évenkénti parlamenti ülésekről, képviselői fizetésről és választható előljárókról, Erdélynek már egy ünnepélyes chartában biztosította mindezt fejedelme és az osztrák császár. Ez az ország az európai civilizáció legszélén helyezkedik

30 Paget Arthur életútját Ruffy Péter mutatta be az erdélyi Pagetekről írott négyrészes riportorozatában. Lásd: Ruffy Péter, *Paget Claudenál, III. Eduard király erdélyi leszármazottjánál*, Brassói Lapok, 1939, XLV., 256., 257., 259., 260. szám, november 5., 6., 9.

31 Kovács János, *i.m.*, KerMagv, 1893, 100. Lásd még: Gál Kelemen – Benczédi Gergely – Gaal György, *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből*, Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2007, 181.

el, de olyan intézményekkel és jogrendszerrel rendelkezi, amilyenekre még a legfejlettebb népeket sem ítélték mind ez idáig elég érettnak uralkodóik.”³²

Pageték Vajdahunyad irányából, Déva érintésével, a Maros völgyén át érkeztek meg Erdély fővárosába, Kolozsvárra. Innen az Aranyos völgyét, majd Észak-Erdély fontosabb településeit, elsősorban a Wesselényi-birtokot járták be, majd a telet Kolozsváron töltötték. Az Aranyos völgyében megállhatott az idő, mert a 170 évvel ezelőtt írottak, az utak állapotát illetően máig érvényesek. „Torockó felé egymást érték a dombok – írja, az út sok helyütt olyan rossz állapotban volt, hogy csak lépésben lehetett hajtani.”³³ Az erdélyi utak gyalázatos állapotáról másutt is megemlékezett, de angol úriemberhez méltón, csupán egy bekezdést szentelt leírásukra: „Ha mindenről, amit utazásaim során tapasztaltam, hűen kívánnék beszámolni olvasóimnak, akkor legkevesebb két oldalt kellene szentelnem az erdélyi utak gyalázatos állapotának. Különben hogyan is érzékelhetném, mit szenvedtünk, amíg végigvándorogtunk, bár mondhatnám úgy is, amíg átgázoltunk rajtuk? Nehogy azonban az olvasó, éppúgy belefáradjon a róluk szóló sirámokba, mint a rajtuk való utazásba, megkímélem ettől a megpróbáltatástól, s beérem annyival, hogy közöljem: ezúttal talán három nap alatt, ha sikerült annyi utat megtennünk, amennyihez nyáron egy is elég lett volna.”³⁴ Az utaknál jobb véleménnyel volt az erdélyi városokról. Kolozsvárról elragadtatással írt, a várost nem tartotta ugyan európai fővárosnak, de szép házait megdicsérte, ugyanakkor nem hallgatta el a Felek oldalába vándorló cigányputrik nyomorúságát sem. A 170 évvel ezelőtti Kolozsvárról írja: „Szép kis város a Szamos völgyében, minden oldalról hegyekkel körülvéve, lehet vagy huszonötezer lakosa. [...] Bár általában nem szokás Kolozsvárt az európai fővárosok közé sorolni, van benne néhány ház, amely Londonnak vagy Párizsnak is díszére válna.”³⁵ Marosvásárhelyről nincs a legkedvezőbb véleménnyel, elismeréssel említette meg viszont a két kollégiumot, a Teleki-tékát és a kaszinót, amely „virágzó és hozzáértéssel irányított intézménynek tűnt”. Székelyudvarhelyről egyetlen dicsérő szava sincs, a várost nem találta vonzónak, ráadásul olyan nyomorúságos fogadóban kellett volna megszállnia, hogy jobbnak látta tovább utazni.³⁶

Paget erdélyi útja során megismerkedett az itt élő különféle nemzetiségekkel és felekezetekkel, unitárius hitkonairól különös szeretettel emlékezett meg. Adatait az Angliát is megjárt Székely Miklós kollégiumi tanártól kapta: „Az erdélyi unitáriusok körülbelül negyvenhétezeren lehetnek – írta. A kollégiumban

32 *Magyarország és Erdély*, 176.

33 Uo., 204.

34 Uo., 185.

35 Uo., 231.

36 Uo., 219, Vö. Pál Judit, *Városok, városkép a Székelyföldön a 18. század vége és a 20. század eleje között*, Limes, 2004, 1., 31-47.

kétszázharminc diák tanul: száz togati, azaz magasabb évfolyamok hallgatói, a többiek classisten, kik még csak afféle iskolásgyerekek. A tanári kar egy matematika-, filozófia-, történelem- és teológiaprofesszorból, valamint az alájuk rendelt hat preceptorból áll. A kolozsvárin kívül unitárius gimnázium van még Tordán és Keresztúron. Felkerestük a kollégiumot és a templomot, ez utóbbi igen szép épület, s remekül rendben is tartják.”³⁷ Ezután az unitarizmus erdélyi meghonosodásáról és viszontagságos körülményeiről írt, majd így folytatta: „Azt mondják, hogy az itteni unitáriusok is, akárcsak más országbeli hitsorsosaik, a politikában józanságukkal és mértékletességükkel, a magánéletben iparkodásukkal és jó erkölcsükkel tűnnek ki, s azzal, hogy általában műveltebbek, mint a velük azonos társadalmi osztályba tartozók legtöbbször.”³⁸ A hitrokonok iránti szeretet olvasható ki Homoródalmásról írott soraiból is. Az almási barlang felfedezésére induló természettudóst kellemesen lepte meg a falu rendezettsége és tisztasága. „Áthadtunk Homoródalmáson, ez volt az egyik legnagyobb és legvirágzóbb az Erdélyben látott falvak közül. Az ember azt hinné, ennél egészségesebb környezet nem is képzelhető: a falu körül a vidék gyönyörű, teli van gyümölcsfákkal, mint ha egyetlen nagy kert lenne az egész, a lakók szemlátomást jó módúak, a házak tágasak és levegősek.”³⁹ Az almási barlang és a hozzá kapcsolódó legendák első angol leírása Paget tollából származik, és ha hinni lehet a barlangászoknak, akkor kézjegye ma is látható a Medvetemetővel szembeni falon.

Az erdélyi unitarizmusról szóló első angol egyháztörténeti ismertetőt is Pagetnek köszönhetjük. J. R. Beard angol lelkész a maga rendjén könyvet készült kiadni a világon élő unitáriusokról, és a magyar unitáriusok történetéhez Pagettől kért adatokat. Az angol nemes úr Nagyajtai Kovács Istvánt kérte fel a magyar unitarizmus történetének megírására, majd azt gondosan lefordította angolra. A könyv 1846-ban *Unitarianism Exhibited in its Actual Condition* címen látott napvilágot.⁴⁰ A fordítás szöveghű, Paget csak egy-két esetben rövidített a szerző hosszúra sikeredett körmondatain. Feltűnő, hogy a saját érdemeit ecsetelő részt az angol nemes nem fordította le, mégis érdemesnek találjuk ennek közlését.

„Midőn az erdélyi mostani unitáriusokról és ezek kebelébe tartozó írókról emlékezünk, nem lehet említést nem tennünk még egy férfiúról. Paget János, Angolhon született is Erdélyben él most, mint második hónapban. Mind személyes tulajdonai, mind a *Hungary and Transylvania*, London 1839 című munkája által megnyervén és bírva ott minden rangúak és hitvallásúak közszeretét és tisztele-

37 *Magyarország és Erdély*, 248.

38 Uo.

39 Uo.

40 *Unitarianism Exhibited in its Actual Condition*. Edited by the Rev. J.R. Beard, D. D. London. Simpkin, Marschall, and Co., Ave Maria Lane. 1846. 296-315.

tét. Unitárius hitsorsosaira nézve, azok fő jótevői sorában áll ő, és azok különös örömüknek tartják, hogy őt övéik közé számolhatják.”⁴¹

Paget János részvétele az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban

Életrajzírói megegyeznek abban, hogy Paget „tollal és karddal” részt vett a szabadságharcban. Fennmaradt, dokumentum értékű naplója is ezt igazolja. A nyomtatásban is megjelent részlet⁴² 1849. június 13-tól augusztus 27-ig tartó esemény-beszámoló a „világ csoda utolsó három hónapját a valósággal ostromállapotban élő Kolozsvárból nézve”.⁴³ A nyomtatásban megjelent töredék annak a hosszabb naplónak lehetett a része, amelyet a szerző angliai bujdosása idején szerkesztett és a jelek szerint kiadásra szánt.⁴⁴ A bukaresti Akadémiai Könyvtár 1953-ban megvásárolt példánya a kiadásra előkészített *Napló*, amely a XIII. fejezettel, a 113. lappal, 1848 szeptemberével kezdődik, és a XXVII. fejezettel az 517. lapnál, a világosi fegyverletéssel ér véget. A *Napló*hoz tartozik az a számozatlan, 38 oldalas függelék is, amely időrendi sorrendben ismerteti az 1849. január 1-je és szeptember 27-e között történeteket. A *Napló* fejezet- és címbeosztása: XIII. *Az élet Kolozsváron 1848 szeptember végétől november 10-ig*; XIV-XV. *Kolozsvár ostroma; Visszavonulás Bánfihunyadra*; XVI. *Visszavonulás Kolozsvárról*; XVII. *Az erdélyi hadjárat*; XVIII. *Enyed*; XIX. *A szebeni ütközet*; XX. *Szelindek (Stolzenburg)*; XXI. *Visszavonulás Debrecenbe*; (A számozásban a XXV. fejezet következik) *Kolozsvár*; XXVI. *Utazás Pestre*; XXVII. *Orosz megszállás*.

A mindmáig kiadatlan *Napló* tükrében megállapítható, hogy Paget 1848 októberére és 1849. január 30-a közti időszakban vett részt a magyar szabadságharcban. 1849. február 1-jétől a világosi fegyverletéssel Kolozsvár védelmében több alkalommal is őrszolgálatot teljesített, de fegyveres alakulatban nem harcolt. Ennél sokkal jelentősebb azonban politikai síkon vállalt szerepe, erre a későbbiek során részletesen kitérünk.

Hol volt és mit tett Paget 1848 októberéig? Egészen bizonyos, hogy a legnagyobb figyelemmel követte az eseményeket, de aranyosgyéresi birtokát nem hagyta el, és családja is vele maradt. Ebből az időből fennmaradt Polixéna két,

41 Nagyajtai Kovács István, *Az erdélyi unitáriusok rövid története hiteles kútfők után*, MsU 1179/40, 28.

42 *A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben. Paget János feljegyzései 1849. június 13 - augusztus 27.* Közli: dr. Horváth Jenő in. *Hadtörténelmi Közlemények* Bp. 1928. XXIX. k. Ennek angol eredetije jelent meg a *The Slavonic Year Book* 1938-as számába

43 *Magyarország és Erdély* 344.

44 Cornelia C. Bodea, *Revoluția din 1848-1849 in Transilvania și Ungaria văzută de John Paget*, in: *Studii și materiale de istorie modernă* Vol.II. Ed. Academiei Republicii Populare Române 1960.

Nagyajtai Kovács Istvánhoz küldött levele, ezekből értesülünk az 1848-as, viszonylag nyugodt aranyosgyéresi állapotokról. Polixéna május 14-én bosszúsan panaszolta Kovács Istvánnak, hogy „mióta itt vagyok, még egy újságot sem kaptam. Kérem, menjen el maga a postára és beszéljen Bogdánfival, mert csak szörnyűség ebben az időben nem tudni, mi történik, s azt mind szenvedni egy rongyos postamester hanyagságáért. Bár csak hagyták volna, hogy a deákok jól meghusángolják. Ocsaival is igazítsa el, hogy a *Híradót* ide küldje nekem, úgy a *Vasárnapi*[Újságo]t és a *Természetbarátot* is. Ezeket én felejtettem el rendelni.

Itt mi olyan csendben élünk, mintha az özönvíz óta semmi változáson nem ment volna a föld át. Hanem nekünk is valami rongyos örségünk gyűlt egybe, botokkal gyakorolnak, mert fegyvere senkinek sincs; s egész nap reggeltől estig tokálnak és dobolnak, talán, hogy a veszélyt tőlünk elhárítsák, mint mikor a saskákat üzték el a határról. Tegnap úgy hallám, hogy Tordán Kemény Farkas egy néhány oláh papot, ki Balázsfalvára készült, visszautasított. Ott már 400-ból álló örség állott egybe, fegyver nem lévén, dsidákat készíttetnek a lakatosokkal. Azokkal bizony fel lehet az oláhokat spékelní, de azok szegények ott olyan csendesek, és úgy félnek, s azt sem tudják mitől. Egyik fél, fél a másiktól, minden ember fél, egy közönséges megszeppenésbe estek anélkül, hogy okát tudják, miért. Azt hiszem, nagyobb részint mindenütt úgy van. Írjon újságot. Alázatos szolgálója, Pagetné.”⁴⁵

Az elkövetkező események meggyőzték Pagetéket is arról, hogy van mitől félni, ezért szeptemberben, miután a magyar csapatok Enyed alá vonultak, családotól Kolozsvárra költöztek. Paget nem nézhette tétlenül az eseményeket, beállt nemzetörnek. Október végén huszár bajtársaival együtt Feketetónál fogadta a Kolozsvár védelmére küldött ágyúkat.

1848. november 17. után Kolozsvár feladását követően családjával együtt Debrecenbe menekült, ahonnan, december 26-án sógorával, Wesselényi Ferencsel Bem felszabadító seregéhez csatlakozott. Szeretett városa, Kolozsvár visszafoglalása után Czecz János ezredes parancsnoksága alatt szolgált, a *Naplója* szerint Gyulafehérvárt védték az „oláh hordák” rajtaütésszerű támadásaitól. Kihasználva a viszonylagos nyugalmat arra is jutott ideje, hogy hazalátogasson kifosztott és tönkretett aranyosgyéresi birtokára. A pusztulás nyomai láttán nagyon elkeseredett; Cornelia Bodea szerint még tovább fokozódott a román parasztek ellen táplált scvén előítélete és dühe. Tordán értesült a nagyenyedi pusztításról. Perczi Péter százados parancsnoksága alatt, az olasz önkéntesekből álló csapatuk élén azonnal a menekültek segítségére siettek. Ezt a „hőstettet” örökítette meg Jókai Mór az *Egy az Isten* című regényében,⁴⁶ a szemtanú Kemény István *Das schwarze Buch*-ja alapján: „Az enyedi menekültek közül több százan az er-

45 Borbély I., i.m. 112.

46 Jókai Mór, *Egy az Isten*, Szépirodalmi könyvkiadó, 1979, 370.

dőkön rejtőznek, az éhhalállal és megfagyással küzdve, az én vezérletem alatt kirendeltek Tordáról tizenhárom lovast, két honvéd szakaszt, s néhány aranyos-széki nemzetőrt, kikhez még négy úrlovas csatlakozott, Paget János, báró Wesselényi Ferenc, Szilvási Miklós és gróf Toldy Lajos. Felvinctől Enyedig már minden lépten-nyomon találkoztunk menekülők hulláival az utcán, amiket a hollók, farkasok és kóbor ebek marcangoltak. Előcsapatunk, mely tíz lovasból és húsz honvédból állt, hirtelen egy jól felfegyverzett oláh seregre bukkant, mely éppen Torockó elpusztítására indult. Perczi százados Szilvásival és a tíz lovassal minden tétovázás nélkül közéjük rohant s szerteszét verte őket. Ezzel beszállásoltuk magunkat Enyedbe, én az embereimet az erdőkre küldém a menekülőket összeszedni. Ez éjszakán hétszázat mentettek meg. [...] A megmentettek, kik maguk nem mehettek, hetven szekérre ültetve, korán reggel megindultak Vinc felé. Itt a lesben álló oláhok megrohanták előcsapatunkat. Benn, Vincben hadrendben felállított sereget találtunk, míg több oldalról vágató lovasok közelítettek felénk. [...] Hála Perczi kapitány rettenthetetlenségének és célirányos intézkedéseinek, hála honvédeink bátorságának, hála Paget János buzdításának, de leginkább a Mindenhatónak, a győzelem részünkre dőlt el.”⁴⁷

A sikeres huszárbravúr után a kegyetlen tél viszontagságaival is meg kellett hogy küzdjön a kis csapat ahhoz, hogy Balázsfalva, „a román ellenállás tüzfészke” felé tartó Czech csapataival újból egyesülhessenek. A hóvihár s az igen nehéz terepviszonyok miatt csak Szancsal határában érték utol Czech derékhadát. Az egyesült hadtest január 18-án bevonult a román csapatok által feladott Balázsfalvára. Bem parancsának megfelelően a Czech vezette hadtestnek Vízaknát kellett elfoglalnia, hogy elvágja az ellenség esetleges visszavonulási útját, csak hogy a január 21-i szebeni ütközet Bem vereségével végződött. Czech, új parancsot várva, Pagetet Bemhez, a Szelindekre visszavonult csapathoz küldte. A találkozás a lengyel és angol hadfi között a főhadiszállássá átalakított csárdában zajlott, s mondhatni nem valami barátságos légkörben. Bem keményen megdorgálta Czech csapatainak késése miatt, őket okolván a szebeni vereségért is, majd parancsba adta, hogy azonnal induljanak csapataikkal Szelindekre. A Czech vezette sereg morálja mélyponton volt, teljesen kimerülve egynapos kényszerpihenőt voltak kénytelenek tartani, s csak másnap hajnalban indultak Szelindekre. A bevonulás Paget szerint nem hadseregre, hanem „rendetlen medvék bevonulására” hasonlított. A Czech-Bem találkozás sem vezetett eredményre, ezért Czech hadai Nagyselykre vonultak vissza, a lengyel tábornokra hárítva Szelindek védelmét. Medgyes felé vezető útjukban találkoztak a Bem segítségére igyekvő honvéd-seregekkel, s köztük Petőfi Sándorral, „Magyarország legnépszerűbb és legtehetségesebb fiatal poétájával” – jegyezte fel naplójában Paget. Marosvásárhelyen egy

napot sógornője, báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa házában töltött, majd 1849. január 30-án betegen bevonult Kolozsvárra. Ezután minden gondja arra irányult, hogy Debrecenben maradt családját Angliába menekíthesse. Az osztrákok bevonulása előtt, február 9-én Bánffyhunyad–Nagyvárad útvonalon elhagyta Erdélyt, s február 13-án Debrecenbe érkezett, és itt maradt 1849 májusáig. Csak miután családját Angliába küldte, tért vissza Kolozsvárra, és itt is maradt, rövid pesti látogatását leszámítva a világosi fegyverletételig.

Paget diplomáciai közvetítő szerepére utalnak Robert Colquhounnak és Sandfordnak küldött levelei. Nemcsak kardját, de tollát is a magyar haza szolgálatába állította, úgy, ahogyan arra nyílt felszólítást is kapott, 1848. október 6-án⁴⁸: „Egy nagy s nemes misszióra szólítom föl önt: Hírünkért s becsületünkért kell küzdenie; de nem a test, hanem a lélek fegyvereivel: ha beletekintünk a külföldi, de különösen az angol hírlapokba, elborul lelkünk azon ocsmány rágalmak olvasásán, melyet azokban találunk. Ügyünk el van ferdítve, s azon néhány cikkből, mely Magyarországról szól, többnyire tudatlanság, vagy ezzel párosult rossz akarat tűnik ki; a legszentebb cél félremagyarázatik, s a legkiáltóbb bűn mentségre talál. Hányszor a Times vagy Galignani's Messenger-t kezembe vettem, többnyire égő harag fogott el a ferde cikkíró iránt, s mind csak azon gondolkoztam, hogy miként lehetne orvosolni e bajon. [...] Ragadja fel ön újból azon tollat, mely egykor annyi ügyességgel leplezte föl hazánkat a civilizált világ előtt, s nyissa föl Európa szemét! [...] Mutassa meg, hogy azon nemzet, mely Ázsiából jött ki, hű és igazságos, hogy féltékeny szabadságára, de nem sóvárog más nemzetiségek eltörléséért; tárja fel továbbá egy gaz kamarilla fondorkodásait s mutassa meg, hogy annyi hálátlan törekvés, annyi önkény dacára sem vehettek ki a törvényes vágásból, hogy a magyar pietásban megtört a fondorkodók cselszövénye, hogy még most is rendületlenül és szilárdul állunk, a törvény és igazság útján.”

A felhívás nem maradt eredmény nélkül, Paget minden ismeretségét felhasználta, hogy Anglia közbenjárását kérje a Magyarország és Ausztria közötti megegyezés elősegítéséhez. Sir Robert Colquhoun bukaresti angol konzulhoz írott levele Was Sámuel közvetítésével eljutott, Sir Stratford Canning konstantinápolyi angol követhoz, hogy végül Henry John Temple Palmerston külügyminiszter a „tegye hivatalossá!” megjegyzésével együtt fiókjába süllyesse.⁴⁹ Hiábavaló volt Paget Sandford által 1849. augusztus 2-án Henry Unwin Addington külügyi államtitkárhoz továbbított levele is,⁵⁰ „a brit kormány csak figyelője volt az osztrák–magyar eseményeknek, még bírāja sem akart lenni, nemhogy részese, főleg észak kolossza ellenében nem.”⁵¹ A cári csapatok kolozsvári bevonulása és

48 *Barátságos felszólítás Paget Jánoshoz*, Ellenőr 1848. okt. 26. Csütörtök

49 Haraszti Éva, *Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen*, Budapest, 1951, 165.

50 Uo. 245.

51 *Magyarország és Erdély*, 343.

a világosi katasztrófa után Paget Angliába menekült, itt politikai és sajtó körökben mindent megtett azért, „hogy az angolul beszélő világot megismertesse Magyarországgal.”⁵² 1850–1851-ben ebből a megfontolásból fogott hozzá *Naplója* kiadási előkészületeihez, ezt igazolja Sandfordnak Pulszky Ferenchez írott 1850. február 21-én kelt levele is. „Paget most egy kötetten dolgozik, ami a közelmúlt eseményeiről fog szólni”⁵³, a kötet töredék maradt, a kiadók nem vállalták, helyette inkább *Magyarország és Erdély* második kiadását (1851) készítették elő.⁵⁴ Úgy gondoljuk, hogy a „Leicesterben őrzött 69 lapnyi kézirat” átdolgozott, kiadásra kész változata visszatért Pagettel Erdélybe, s ez került 1953-ba a Bukaresti Akadémiai Könyvtár tulajdonába.

A három éves angol emigrációt követően Paget 1852-ben családotól Drezdába költözött, majd két éves nizzai tartózkodás után az angol kormány közbenjárására hazatérhetett Kolozsvárra és Aranyosgyéresre.⁵⁵ Birtokát kifosztották, lovait ellopták, értékes könyvtárát a halastóba dobták. 1855-től gazdasága helyreállítására és az angol–magyar unitárius kapcsolatok kiépítésére szentelte minden idejét.

Paget János és az Erdélyi Unitárius Egyház

Az erdélyi unitáriusok már 1842-ben felismerték Pagetben a jövő emberét, és azon esztendő márciusában egyházi tanácsossá választották.⁵⁶ Ebben a minőségében élete végéig részt vett az egyház igazgatásában, soha nem szegte meg 1842. március 2-án ünnepélyesen letett esküjét.

Bécs abszolutista-germanizáló politikája következtében az unitárius egyházi oktatási intézményeket osztrák mintára teljesen át kellett alakítani, és a fenntartásukhoz szükséges összeget kimutatni. Az Egyházi Képviselő Tanács elkészítette a kért kimutatásokat, ugyanakkor képviselői, Székely Mózes és Kriza János által felkérték Pagetet, hogy angol ismerőseinél járjon közben érdekükben. Paget a részletes tájékoztatás és az egyház anyagi helyzetét kimutató statisztikák áttanulmányozása után 1857. március 4-én segélykérő levelet írt hajdani tanárának, John Kenricknek. Tulajdonképpen tanácsot kért egykori professzorától, Kenrick

52 Jeszenszky Géza, *Az elvesztett Presztízs*, Magyar Szemle Könyvek, 1994, 93.

53 *Magyarország és Erdély* 344.

54 Paget Pulszky Ferencnek írja 1851. január 3-án: „I had already spoken to both Longman and Murry before your note reached me. Longman positievly declines this book and Murray's headman said though. Murry would write to him at Oxford and let me know on Friday morning. I doubt much Murray's taking it, but in any case do not let that interfer with Bentley if he will take it, Kemény's mss are quite at your service.” Cornelia Bodea, i.m. 202.

55 David Wykes, i.m. 63.

56 *Képviselő-Főtanácsi és zsinati jegyzőkönyv 1841-1843*, 177. Kézirat az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában (EUEGyLt).

azonban bölcs belátással a teljes levél szövegét közzétette a *Christian Register*-ben, és ezzel az erdélyi oktatásügy javára általános gyűjtési akciót indított el.⁵⁷ Kenrick 1857. március 26-án Pagethez írott leveléből tudjuk, hogy a British and Foreign Unitarian Assotiation (BFUA) tanácsa azonnal 100 font sterling segélyt szavazott meg, és intézkedett a segélykérő levél kinyomtatásáról és köröztetéséről. Kenrick levelével egy időben a társulat titkára, Edward Tagart is írt Pagetnek.⁵⁸ A korabeli magyar fordításban fennmaradt levelek fényt derítenek a BFUA kezdeményezte sikeres gyűjtésre. Tagart rendkívül jó szervezőkészségről tett tanúbizonyságot, hiszen nemcsak az angliai, de az amerikai unitáriusokat is bevonta az akcióba. A gazdasági válság miatt az amerikaiak tevőlegesen nem vehettek részt a gyűjtésben, de rokonszenvükről biztosították erdélyi testvéreiket. Tagart pontosan akart tájékozódni a begyűjtendő segély felhasználásáról, és a BFUA választmánya nevében is a következő kérdéseket intézte Pagethez, illetve a magyar unitáriusokhoz: „Kívánatos volna tudni: hogy a netalán begyűlendő pénz mi módon fog beruháztatni (invested); kik lesznek azon vagyonnak gondviselői; minő biztosítás van arra nézve, hogy a jövedelem vagy kamat éppen a meghatározott célra fog fordíttatni, ti. a tanári fizetések nevelésére vagy a tanárok számának szaporítására; s vajon fogja-e az biztosítani a végcélt, úgy mint az erdélyi unitáriusok vallási intézeteinek s nevelési alapítványainak a kormány beléavatkozásától való függetlenséget? Nem lehet-e attól tartani, hogy amely mértékben tesznek eleget az unitáriusok az osztrák követeléseknek, a kormány abban a mértékben fogja a követeléseket változtatni vagy feljebb fokozni oly célból, hogy minden tudományossági s protestánsszerű érdeket elnyomjon vagy absorbáljon?”⁵⁹ Az 1857. június 3-án tartott közgyűlésén arról számoltak be, hogy a tanács rendkívüli segélyén kívül még 500 fontot gyűjtöttek az erdélyi unitárius oktatásügy megmentése érdekében.⁶⁰ Ma már lehetetlen nyomára lelmi annak, hány angol unitárius közösségben gyűjtöttek az erdélyi hittestvérek javára, tény, hogy Paget segélykiáltása után tekintélyes lelkeszkek emelték fel szavukat az erdélyi unitáriusok érdekében. 1858. május 26-án a BFUA tanácsa arról számolt be, hogy 1220 fontot, 10 shillinget és két pennyt gyűjtöttek. A BFUA erdélyi referense Paget volt, vele tartották a kapcsolatot, minden Kolozsvárt érintő ügyben tanácsára hallgattak. A levelezés nem volt zavartalan, valószínűleg az osztrák titkosrendőrség számlájára írandó a kézbesítetlen levelek nagy száma. Paget 1857 után a BFUA-nak küldött leveleit nem kézbesítették, és csak az 1858. március 28-án keltezett levél érkezett meg rendeltetési helyére. Ebben arról tudósít, hogy az erőszakos németesítés

57 *Letter of John Paget, esq. to the Rev John Kenrick*, *Christian Register*, 1857, 301–304.

58 EUEGYLT, Angliai levelezés 1827–1925/1857. Tagart–Pagetnek, London (Hampstead), 1857. március 25.

59 Uo.

60 *Report of the BFUA*, London, 1857, 8–9.

első veszélye elmúlt, és az osztrák kormány tudomásul vette az iskolafenntartásra gyűjtött alapot, az egyház pedig kész végrehajtani a kormány által megkövetelt átalakításokat. Az Angliában gyűjtött összeg elküldésével kapcsolatban Kriza János tanácsát követték, egy londoni bankba Paget nevére 1000 fontot helyeztek letétbe, melyet az angol nemes a kollégium kuratóriumára testált át. Levelében Paget a BFUA elnökségét biztosította a kuratórium szakértelméről és az összeg rendeltetésszerű felhasználásáról. Végül arra a kérdésre, hogy a feltételek teljesítése után az osztrák kormány nem támaszt-e újabb követeléseket, Paget azt válaszolta, hogy az abszolutista kormány sem szegülhet szembe büntetlenül a közvéleménnyel.

Szólnunk kell az 1876-ban Paget kezdeményezte és Kovács János, Péterfi Dénes alapította English Conversation Clubról is, melynek 2000 kötetet ajándékozott⁶¹ könyvtárából. A klub az előzőleg már működő Reading Clubnak volt folytatása, és Kolozsváron nagy népszerűségnek örvendett. Történetét, könyvtárát egy következő dolgozatunkban ismertetjük.

Paget János 1892. április 10-én „du. 2 órakor, életének 84-ik évében, néhány napig tartott tüdőgyulladás következtében bevégezte közhasznú munkás és nemes életét”. Koporsóját Aranyosgyéresről Kolozsvárra szállították, s a Házsongárdi temetőben, családi sírboltjában helyezték örök nyugalomra. Az erdélyi unitárius egyház egyik legbuzgóbb támogatóját veszítette el benne, s a magyar haza kiváló közéleti személyt, a haladás apostolát gyászolta elvesztésekor.

61 KerMagv 1887, 77. Az *Újabbkori Ismeretek Tárában* az adománnyal kapcsolatosan a következő megállapítás áll: „(...) Az egyleteknek is buzgó tagja volt, sőt maga is egy angol olvasó egyesületet alapított, melynek könyvei az Erdélyi Múzeumra voltak szállandók”.